

Groeien moet. Maar dan anders

Als je op je sterfbed zegt dat je een rijk leven hebt gehad, begrijpt iedereen dat je niet op de valreep nog wat ligt op te scheppen over je dikke portemonnee. Een rijk leven, dat slaat dan bijvoorbeeld op mooie ervaringen, echte vriendschap, gedeeld geluk en overwonnen ongeluk. Allemaal immateriële zaken die ons leven rijk maken, en iedereen begrijpt dat. Maar waarom verstaan we dan tijdens ons leven 'rijkdom' alleen in materiële zin?

Dit voorbeeld gebruik ik vaak in gesprekken over economie en spiritualiteit. Want er zijn maar weinig mensen die het vanzelfsprekend vinden dat er vanuit kerkelijk, religieus of spiritueel perspectief iets gezegd moet worden over de economie en de ordening ervan, of over de financiële crisis. Maar het voorbeeld van het sterfbed wordt doorgaans goed verstaan. Ja: rijkdom heeft een immateriële component die uiteindelijk zelfs belangrijker is dan de materiële. En natuurlijk kan een theoloog – of een kerkleider – er dan iets over zeggen. Hopelijk doet zij of hij dat dan op zo'n manier dat ook niet-gelovigen er wijzer van worden. Zelf heb ik dat geprobeerd met mijn boek *Geld en goed*,¹ een journalistiek en essayistisch onderzoek naar de financiële crisis en de rol van waarden daarin, en naar een mogelijk alternatief. Dat boek is de achtergrond van mijn reactie op dit deel van het gesprek tussen rabbijn Skorka en de toenmalige kardinaal Bergoglio.

Er zit iets onevenwichtigs in dit deel van het gesprek tussen deze religieuze leiders. Ze tippen een aantal verschillende onderwerpen aan – economische systemen, kerkelijke economie, persoonlijke integriteit – maar gaan nergens echt op in. Maar liever dan naar tekorten te kijken,

wend ik me tot wat het gesprek wel oplevert. In mijn ogen in ieder geval een drietal inzichtrijke opmerkingen die duidelijk maken hoe belangrijk het is dat er vanuit kerkelijk, religieus of spiritueel opzicht over de economie en ons financiële systeem wordt nagedacht. In deze bijdrage bespreek ik deze drie opmerkingen, om uiteindelijk te betogen dat de financiële crisis die we nu meemaken ons ertoe aanzet – of zou moeten aanzetten – om op een andere manier naar rijkdom en groei te gaan kijken. Anders gezegd: om materieel soberder en immaterieel rijker te worden, en daarnaar te gaan streven.

GELD HOORT ERGENS THUIS

Ten eerste is er de opmerking van Bergoglio dat geld ergens thuishoort. Geld komt ergens vandaan en heeft een thuis, en iemand die veel geld verdient hoort eer te bewijzen aan het land dat hem rijk maakte en de mensen die ervoor werkten, zegt hij. Die manier van kijken past bij Bergoglio zoals we hem als paus leren kennen: hij kiest steevast vriendelijke, nabije en pastorale metaforen voor zijn boodschap. Maar wat een tegendraadse boodschap is dit, in een tijd waarin multinationals en flitskapitaal de beurzen beheersen en mensen stinkend rijk worden door alleen maar geld te verplaatsen van de ene plek van de aarde naar de andere!

Dat is overigens geen nieuwe opvatting maar een frisse voortzetting van het gedachtegoed dat onder de naam ‘sociale leer van de kerk’ bekend staat. Of beter gezegd niet bekend staat, want die sociale leer wordt wel *the best kept secret* van de kerk genoemd. Te weinig mensen weten bijvoorbeeld dat het veelgeroemde verzet van paus Johannes Paulus II tegen het communisme wortelde in die sociale leer, overigens evenzeer als zijn kritiek op het hyperkapitalisme. In deze sociale leer draaide het afgelopen eeuw, sinds paus Leo XIII in 1891 de encycliciek *Rerum Novarum* publiceerde, om het vinden van een middenweg tussen de twee grote ideologieën van liberalisme (of kapitalisme)

en socialisme (of communisme). Het kerkelijk perspectief heeft echter veel oudere wortels. Het is immers een oudtestamentische gedachte dat uiteindelijk God de oorsprong en eigenaar is van alles, en dat wij de aarde en dus ook al onze eigendommen slechts in bruikleen hebben. In de jaren negentig wist bisschop Muskens van Breda dat inzicht op een oorspronkelijke manier opnieuw naar voren te brengen. ‘Op alle bezit rust een sociale hypotheek’, sprak hij kerkvader Ambrosius van Milaan na. En zijn bekendste citaat: ‘Ik heb altijd geleerd dat als een arme zo arm is dat hij zijn kinderen niet kan voeden, hij van Onze Lieve Heer wel een broodje mag wegnemen bij de bakker.’ Het land was te klein, destijds; volgens *De Telegraaf* en andere wakkere lieden praatte Muskens stelen goed. Maar in feite vertaalde hij slechts een oude opvatting: het recht op leven gaat voor het recht op eigendom.

In de manier waarop onze (failliete) financiële economie feitelijk functioneert, zien we echter iets anders. Daar is het recht op eigendom vanzelfsprekend, onaantastbaar of zelfs heilig en is het recht op leven zo goed als buiten beeld geraakt. Het neoliberalisme dat sinds de jaren tachtig zo sterk is opgekomen en na de val van het communisme alleenheerser werd, ziet het streven naar eigendom (en dus ook het recht erop) zelfs als de motor van de economie, of zelfs van alle vooruitgang. *Greed is good*, in de woorden van het personage Gordon Gekko uit de film *Wall Street*. In vroeger tijden nam bezit de vorm aan van grond, goederen of slaven, in onze tijd verlangen mensen naar het bezit van geld. Sinds de kredietcrisis van 2007 en de daaropvolgende crises van banken, landen en volledige economische zones weten we – of zouden we moeten weten – dat dit verlangen volledig op hol is geslagen en bijsturing behoeft.

Geld, in principe een middel om goederen uit te wisselen en de economie te ordenen, is doel op zich geworden. We lijken het een natuurwet te vinden dat mensen uit zijn op financieel voordeel. De economie draait nu eenmaal op graaierigheid en hebberigheid, mensen zijn in beweging

te brengen via hun portemonnee, en ze *investeren* zelfs in hun persoonlijke relaties in de hoop dat het ze iets *oplevert*. Zou het daardoor komen dat we niet zien welke vreemde gedaantes geld heeft aangenomen? Geld verplaatst zich bijvoorbeeld met ongelooflijke snelheden over de planeet, met als enige doel belastingen te omzeilen of winst te maken voor de eigenaren van het geld. Het wordt nog gekker als we inzien dat veel van de veronderstelde economische groei van de jaren vóór 2007 weg te strepen is tegen de toegenomen schuld, zoals Herman Wijffels niet moe wordt te betogen. De economische groei is afgedwongen door financiële instellingen die zeer eenvoudig en goedkoop geld konden lenen bij de centrale banken en dat in een veelvoud konden uitlenen.

De bankencrisis heeft een enorme schaal van liegen, bedriegen en frauderen laten zien. Ook in keurige landen als Nederland. Het gebrek aan verontwaardiging daarover is verbijsterend. Ik zie het als aanleiding fundamentele vragen te stellen over onze omgang met geld en vind steun bij Bergoglio. Deze zet er een andere optiek tegenover: hij spreekt over geld dat ergens thuishoort, bij een plek en bij mensen. Nu is geld zelf natuurlijk niet in staat om dat uit te drukken, dat moeten mensen doen. Mensen – geldbezitters – moeten zorg hebben voor het geld, het ten goede laten komen aan het land en de mensen met wie het verbonden is. Dat is zelfs een eredienst: goed omgaan met geld is een manier om eer te bewijzen aan land en mensen. Als dat gebeurt, wordt de omgang met het geld veel meer bepaald door waarden en idealen, niet alleen door het streven naar financiële winst. Er is dan een gesprek mogelijk over herkomst en doel van het geld, en wat goed is ermee te doen.

De woorden van de paus zijn dus een verregaande en originele manier om uit te drukken waar veel critici van het financieel-economisch systeem woorden voor zoeken: de crisis is ontstaan omdat geld een doel op zich werd en alle betekenis verloor. Betekenis wil zeggen: dat geld een teken is van iets anders, verwijst naar iets anders, bijvoorbeeld

naar de verbondenheid van menselijke gemeenschappen en naar de waarde van hun arbeid.

GELD MOET DIENEN EN HELPEN

‘Kapitaal is welkom in de mate waarin het dient om de mens te helpen. Zo niet, dan moeten de noodzakelijke correctieve maatregelen worden genomen om te zorgen voor een rechtvaardiger sociale orde’, zegt rabbijn Skorka in het gesprek met kardinaal Bergoglio, die dat beaamt.

Het is een scherpere manier om te zeggen dat geld geen doel op zich moet zijn, maar alleen middel. Die woorden – doel en middel – zijn nuttig, maar ook wat abstract en misschien wel wat versleten. Bovendien: wie zal ertegen zijn? Misschien dat alleen een kleine groep steenrijke bankiers en beursmensen het zullen tegenspreken, maar verder zal iedereen het ermee eens zijn. Terwijl het grootste probleem van de financiële crisis niet is dat er een klein clubje boeven is. Het grootste probleem is dat de snelle geldmensen die geld over de aarde laten flitsen en onmogelijk complexe financiële producten verzinnen, zo ontzettend gemakkelijk ontzettend veel klanten vinden. De crisis was immers nooit zo groot geworden als de geldwolven niet terecht hadden gekund bij gewone mensen, bedrijven, overheden en pensioenfondsen die geloofden in subprime-hypotheken en leaseconstructies, in IJslandse banken en in hun eigen onuitputtelijke creditcards. En nog steeds wordt er met name geïnvesteerd in en worden oplossingen verwacht (in de vorm van economische groei) van bedrijven die vooral veel financiële winst maken, zelfs al gaan ze slecht met mensen om en met de natuurlijke hulpbronnen van deze planeet.

We zijn allemaal schuldig, wil ik maar zeggen. We doen vrijwel allemaal mee aan een systeem dat zichzelf presenteert als het enige mogelijke, door te suggereren dat eigenbelang en winstmaximalisatie nu eenmaal de fundamenten zijn van de economie, Maar we zijn schuldig – het kleine

aantal bewuste boeven uitgezonderd – op een manier die doet denken aan de schuld die we belijden aan het begin van de eucharistie. We zijn sowieso schuldig, we schieten sowieso tekort. Geld heeft nu eenmaal de neiging een gouden kalf te worden, waar alles en iedereen omheen draait. Steeds opnieuw moeten we ons realiseren dat er iets (of Iemand) anders in het centrum hoort te staan. Steeds opnieuw moeten we de waarden die ons dragen en richting geven onderzoeken, bespreken, herformuleren en samen vieren.

Dat is bij uitstek een religieuze taak: ons helpen herinneren wat ook alweer echt belangrijk is en hoe wij dat kunnen helpen en dienen. Helaas hebben we weinig vormen tot onze beschikking om dat te doen. We beschouwen de bezinning op en de verinnerlijking van waarden als een privékwestie of als een godsdienstige of zelfs kerkelijke aangelegenheid. Er gaapt als het ware een gat in de taal, op de plaats waar we elkaar zouden moeten bevragen over waartoe we op aarde zijn, om de woorden van de oude catechismus aan te halen.

De vraag is dus hoe we onszelf scherp houden, zodat we steeds weer ontdekken dat er weer een gouden kalf op de sokkel staat, dat geld weer even doel was en geen middel. Ik kan twee manieren bedenken. De eerste is: via de rituelen en verhalen van geloof steeds weer zien waar het om draait en in het reine komen met falen of verdriet. Dat kan een kerkelijk geloof zijn, maar het hoeft niet. De tweede is: kijken naar plekken waar gebroken is met de logica van de vrije markt die ons met financiële, sociale en ecologische schuld opzadelt. En daar leren hoe we het gesprek kunnen voeren over de idealen en de vormgeving daarvan. Dat is wat ik ben gaan doen in mijn boek *Geld en goed*, een journalistiek en beschouwend onderzoek naar de financiële crisis als een waarden crisis en naar de werkwijze van Oikocredit, een kleine, van oorsprong kerkelijke financieringsorganisatie die geld uitleent aan armen. Deze internationale organisa-

tie, die inmiddels zo'n 700 miljoen euro beheert, is in de loop der jaren steeds beter gaan functioneren en is sinds 2007 – het jaar van de kredietcrisis – zelfs verdubbeld in vermogen. Toch keert Oikocredit maar twee procent rendement uit en probeert daarnaast inzichtelijk te maken welke *andere* winst ze met het geld van hun beleggers haalt.

SOCIALE OPBRENGST

Vandaar dat – dit is mijn derde punt – Bergoglio's opmerking me trof dat we aandacht moeten hebben voor de sociale opbrengst van economische activiteiten. Momenteel worden economische activiteiten immers eenzijdig gewaardeerd op hun financiële winst voor aandeelhouders, en dan nog op de korte termijn. De lange termijn en de winst in sociale en ecologische zin is buiten beeld als het om de doorslaggevende percentages en groeicijfers gaat. Economische beslissingen worden genomen op basis van die percentages van winst en groei. De crisis laat echter zien dat deze cijfers niet alles zeggen: financiële, sociale en ecologische schulden tellen er niet in mee. Nog steeds noemen we een bedrijf dat veel winst maakt succesvol, ook al werkt het met geleend geld, behandelt het werknemers en klanten slecht en put het natuurlijke hulpbronnen uit.

Als we de fixatie op winstmaximalisatie loslaten en geld als middel gaan zien dat grotere doelen dient, krijgen we meer oog voor de andere winsten die bedrijven kunnen maken. In zekere zin is dat perspectief al aan het ontstaan door de steeds bredere waardering van duurzaamheid als kenmerk van een kwalitatief hoogstaand bedrijf. Bij Oikocredit heeft men veel ervaring opgedaan met het in de praktijk brengen van idealen op een professionele en zakelijk verstandige manier. Het verstrekken van kredieten kan, zo blijkt, heel goed samengaan met duurzaamheid, emancipatie, onderwijs en gemeenschapontwikkeling. En het blijkt een stabielere manier van omgang met geld dan die van de bankiers die enorme risico's liepen en daarmee gro-

te winsten maakten (waar ze van profiteerden) en idiote verliezen leden (die ze afwentelden op de samenleving). Oikocredit laat zien dat het kan, in een voortdurende – soms stekelige – dialoog tussen idealen en praktijk, tussen dromers en doeners, tussen de dominee en de koopman.

In *Geld en goed* werk ik dat verder uit in de vorm van zes lessen voor ‘welwillende kapitalisten’, zoals ik het noem – een speelse verwijzing naar de ‘mensen van goede wil’ die de katholieke kerk sinds het Tweede Vaticaans Concilie graag aanspreekt. De les die ik er hier wil uitlichten heeft te maken met de vraag naar wat werkelijke rijkdom is: met soberheid in materieel en overvloed in immaterieel opzicht.

We zullen soberder gaan leven en we moeten dat aanvaarden. De jaren van stijgende salarissen, hoge hypotheken, veel ver-weg-vakanties en noem maar op: ze zijn voorbij, behalve voor een enkeling. Om dat te kunnen en daar zelfs plezier en zin in te vinden, moeten we onze aandacht verleggen naar immateriële rijkdom, die werkelijk en onuitputtelijk is. Critici van het kapitalisme pleiten soms voor *consuminderen*. Dat moeten we ook, maar daar zorgen de omstandigheden wel voor. Bewust minderen is voor ons heel moeilijk, als we ondertussen verslaafd zijn aan materiële groei. Daar kunnen we moralistisch over doen, maar het is nu eenmaal zo. Alles wat leeft wil groeien en vrucht dragen, voordat het sterft. Maar de vraag die deze crisis aan ons stelt is: waarin willen we groeien? Als dat in materiële rijkdom is, nemen onze problemen toe. Er zijn niet genoeg spullen en grondstoffen voor iedereen om een ‘rijk’ leven te leiden. Maar als het in immateriële zin is: het soort rijkdom dat je bedoelt als je op je sterfbed zegt een rijk leven te hebben gehad, dan kan het niet op. Een gelukkig mens deelt immers haar of zijn geluk, dat gaat vanzelf.

De huidige paus lijkt dat te weten en daarop te wijzen, zoals in ieder geval blijkt uit de drie opmerkingen die ik in deze bijdrage heb willen belichten: geld hoort ergens thuis, het is een middel dat moet dienen en het kan slechts in

beperkte mate laten zien waar onze rijkdom uit bestaat. We moeten een nieuwe taal vinden om de kwaliteit van ons leven economisch aandacht te geven en existentieel te waarderen.

NOTEN

- 1 Arjan Broers, *Geld en goed. Lessen voor welwillende kapitalisten*. Vught: Skandalon 2013.